РАЗДЕЛ XXVIII. ФИЛОЛОГИЯ И ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Аблаева Я.А., Исянгулова Г.А., Петров А.Н.
Об адвербиализации в современном башкирском языке

Башкирский государственный университет
(Россия, Уфа)

doi: 10.18411/lj-12-2020-222

idsp: ljjournal-12-2020-222

Аннотация

Конверсия является одним из основных способов словообразования в современной лингвистике. Это чрезвычайно продуктивное средство пополнения лексического состава новыми словами. В современном башкирском самыми продуктивными после субстантивации и адъективизации является адвербиализация.

Ключевые слова: башкирский язык, словообразование, конверсия, адвербиализация.

Abstract

Conversion is one of the main ways of word formation in modern linguistics. This is an extremely productive tool for adding new words to your vocabulary. In modern Bashkir, the most productive after substantiation and adjectivation is adverbialization.

Keywords: Bashkir language, word formation, conversion, adverbialization.

Словообразование в результате конверсии является наиболее ярким и богатым способом образования новой лексики наряду с аффиксацией, аббревиацией и словосложением и т.д. В современном башкирском языке в разряд наречий переходят существительные, прилагательные, местоимения, числительные, глаголы и звукоподражательные слова. Рассмотрим наиболее распространенные конверсионные модели:

1. Конверсионная модель «Существительное – Наречие»:

1) существительные со значением «время или промежуток времени»: *кыш* (зима) – *кыш*, *кышын*, *кышка* (зимой, к зиме и т.д.); *йәй* (лето) – *йәй*, *йәйен*, *йәйгә* (летом, к лету и т.д.): «*Кыш санаға рәхәт, йәй арбаға рәхәт*». «*Кыш кышын кәрәк, йәй йәйен кәрәк*». «*Йәйен айранһыз булма, кышын юрганһыз булма*». «*Колак кысытһа, кышын буран булыр, йәйен ямғыр булыр*» (Мәкәлдәр); *яз* (весна) – *яз*, *язын*, *язға* (весной, к весне и т.д.); *көз* (осень) – *көз*, *көзөн*, *көзгә* (осенью, к осени): «*Көз бай булма, яз бай бул*». «*Язын азыкһыз, көзөн кейемһез юлға сыкма*»; *иртә* (утро) – *иртә*, *иртәһен*, *иртәгә* (утром; рано, раньше обычного времени); *кис* (вечер) – *кис*, *кисен*, *кискә* (вечером); *таң* (рассвет, заря) – *таң*, *таңын*, *таңға* (на рассвете, ранним утром): «*Байлык – бөгөн миндә, иртәгә һиндә*». «*Иртә намаз, кис тә намаз – каккан казығың калмаҫ*». «*Иртә унмаған кис уңмаҫ, кис уңмаған һис уңмаҫ*». «*Дошманыңа әйтергә ярамағанды дуһыңа ла әйтмә: иртәгә дошман булыуы бар*». «*Тукран тәүбәһе таңға тиклем. Бөгөн былай, таңда әллә нисек*» (Мәкәлдәр);

2) существительные со значением «пространство и место»: *ал* (перёд, передняя сторона, передняя часть чего-л.; лицевая сторона чего-л.) – *алға*, *алда*, *алдан* (вперёд, впереди; заранее, заблаговременно): «*Алдан аяғың кейгән – алға сыккан*». «*Колхозың алда булһа, ауызың балда булыр*». «*Юлы уңыр егеттең еңгәһе алдан сығыр*» (Мәкәлдәр); *арт* (зад, задняя сторона) – *артка*, *артта*, *арттан* (назад, вспять; сзади, позади; следом): «*Укыған артка калмаҫ*». «*Бер көн артта калһаң, биш көн йүгерерһең*». «*Көз арттан караһа, аяз булыр*» (Мәкәлдәр); *ас* (низ, нижняя часть,

нижняя сторона) – *аска, астан, аста* (вниз, снизу, внизу; искоса); *өс* (верх, верхняя часть; поверхность чего; вершина; наружная часть) – *өскә, өстән, өстә* (вверх, ввысь, выше; сверху, поверхностно; вверху, наверху): «*Аска төкөрһәң – һакалыңа тейер, өскә төкөрһәң – мыйығыңа тейер*». «*Астыртын кеше астан кишә, өстән ялғай*». «*Балык өстө йөзһә – ямғырға; сит – ситкә, ситтән, ситтә*»: «*Ат ярлыкамаш, үзендеке ситкә типмәш*» (Мәкәлдәр); *эргә* (бок, место рядом) – *эргәгә, эргәнән, эргәлә* (рядом, сбоку; около, возле; мимо): «*Бакһаң, йомактың аскысы эргәлә генә торған икән!*» (М. Кәрим. Озон-озак бала сак);

3) существительные со значением «объем, размер, мера и степень»: *буй* (длина) – *буй, буйына, буйға* (вдоль, в длину): «*Аркыры яткан ағасты буй һалмаш*». (Мәкәл); *аркыры* – *аркыры, аркырыһына, аркырыға* (поперёк чего, через что): «*Башы ауырткан йылан юлға аркыры яткан*». «*Ауылды аккош аркыры узып китһә, аслык булыр*» (Мәкәлдәр);

4) существительные, заимствованные из арабских и персидских языков: *ғаламәт* (знак, признак, подобие; суматоха, суета) – *ғаламәт* (очень): «*Харап, ғаламәт шәп булды ул*» (З.Биишева. Душ булайык); *ғәжәп* (необыкновенное явление, феномен) – *ғәжәп* (странно, удивительно): «*Ихлас күнелле урыс егетенәң Миңлегәлдә мактауы һис тә ғәжәп тойолманы*» (Н. Мусин. Мәңгелек урман); *зәһәр* (яд, отравы; сильный мороз) – *зәһәр* (очень, чрезвычайно): «*Ирме, катынмы, картмы, бала-сағамы булыуына карамай, бөтә көсте уларға төшөрә, зәһәр ажғырып тора* (Н. Дәүләтшина. Ырғыз); *йәһәт* (сторона, свойство, особенность; возможность) – *йәһәт* (быстро, шустро, проворно): «*Маруся үзенәң сапсан кузғалышы, етез кулдары менән, машина кеүек йәһәт эшләй ине*» (Н.Дәүләтшина. Ырғыз); *һәләт* (способность, талант, дар) – *һәләт* (живо, быстро, проворно): «*Йәгез, һәләт булығыз, туланы тизерәк ебәрәйек*» («Ыңыйкай менән Юлдыкай»).

2. Конверсионная модель «Прилагательное – Наречие»: в башкирском языке, как и во многих тюркских языках, существуют слова с комплексным или добавочным значением разных частей речи: «прил.-сущ.-нареч.», «прил.-нареч.». Например:

1) в значении «прил.-сущ.-нареч.»: а) *Бай* (прил.) кешегә кәберәң яҡын булмаһын. *Бай* (сущ.) байыһа, хан булыр. Ил бай булһа, без *бай* (нареч.) йәшәрбез; б) *Йылы* (прил.) азбар – ярты байлык. *Йылы* (сущ.) һөйәк һындырмаш. *Йылы* (нареч.) һөйләһәң, йыланды ла өңөнә индерең була; в) Кәжүк тауыш бирзе – *һалкын* (прил.) көндәр үттә. *Һалкын* (сущ.) йәнде тындырмай. Болот һирәк булһа ла, аяз һәм *һалкын* (нареч.) булыр; г) *Әсә* (прил.) көнгә түзгән бай булыр. *Әсә* (сущ.) үткәрҙәм, бугай, башым әйләнәп китте. Кояш сыккаш, бүлмәлә *әсә* (нареч.) һәм тынсыу булды;

2) в значении «прил.-нареч.»: а) *Алыс* (прил.) юл атты һынай. Акрын барһаң, *алыс* (нареч.) китерһәң; б) *Озак* (прил.) ауырыу йән ала. Һөнәрһез эшләп *озак* (нареч.) түзә алмаш; в) *Матур* (прил.) сәскә сәнскеле була. Курайын – ул күндән *матур* (нареч.) итеп яһалған моксай; г) *Түбән* (прил.) һүзсәң төбө бер – ялған. Емешле ағас *түбән* (нареч.) әйелә; д) *Яңғыз* (прил.) ағас сана булмай. Яман кеше *яңғыз* (нареч.) үләр (Мәкәлдәр);

3) прилагательные, заимствованные из арабских и персидских языков: *мәкиббән* (чистосердечный, душевный, искренний, относящийся с душой к кому-л., к чему-л.) – *мәкиббән* (чистосердечно, искренно, душевно, с усердием, со всей душой): «*Бына шуға ла айырата мәкиббән эшләп йөрөгән көнө*» (Н.Мусин. Мәңгелек урман). «*Сажидәнәң һылыулығына мәкиббән ғашик булып, үтә капыл икенсе катын алып кайтыуы уға борсолоузар татытты*» (Н.Мусин. Мәңгелек урман); *тәғәйен* (предназначенный, определённый для чего, конкретный) – *тәғәйен* (предназначенно, определённо, конкретно): «*Һизам мулланың үз кызы өстөнә килгән катынға никах укымашы тәғәйен билдәлә булғанлыктан, ошо ғөрөфтө Хажы муллаһы алдына барып үтәтеп куйырға теләй ине Уйылдан*» (Н.Мусин. Мәңгелек урман); *накыс*

(недостаточный, скудный; малый, короткий, куцый) – *накыс* (недостаточно, скудно; мало, коротко, куцо): «Өй эсендә лә һыуык, күңелһез. Утыны *накыс* булғанлыктан, самалабырак тотона шул Сажидә» (Н. Мусин. Мәңгелек урман); *нәгез* (чистый; настоящий) – *нәгез* (точно, именно): «Был *нәгез* үзе» (БТһ); *харап* (жалкий, достойный сожаления; в плохом состоянии) – *харап* (очень; сильно): «Зөләйхә инәй күңелләнеп китте: «Әйе шул, хәзер *харап* ярата һаба кымызын» (З.Биишева. Дус булайык) и т.д.

3. Конверсионная модель «Числительное – Наречие»:

1) в наречия образа действия переходят следующие числительные:

а) числительное «бер»: *Бер* (= однажды): «*Бер* кирегә китһә, гел кирегә китер». (Мәкәл); *бергә* (= вместе): «Себештәр *бергә* йыйылһа, ямғыр була. Баланың хәсрәте үзе менән *бергә* үсә» (Мәкәлдәр);

б) собирательные числительные: «Бабай, әйзә, *икәү* (= вдвоём) барайык, – тип әйтте, ти. Бына һез зә *икәү* инегез, бер каззы кушкас, һез зә *өсәү* (= втроём) булдығыз» (Әкиәттән);

2) в наречия меры и степени переходят следующие числительные:

а) числительное «бер» в паре с послелогом «кәзәр»: *бер кәзәр* (несколько, немного, до некоторой степени).

4. Конверсионная модель «Местоимение – наречие»:

1) в наречия переходят указательные местоимения с аффиксами на -лай/-ләй: *былай* (так, сюда, этак, эдак), *ошоләй* (так, вот так, этак, эдак), *тегеләй* (иначе, по-другому, по-иному, так, туда), *улай* (так, итак, эдак): «*Улай* итмәй *былай* булмай». «*Улай* тарһаң – арба ватыла, *былай* тарһаң – ат үлә» (Мәкәлдәр). «Мин үлеп китһәм, минең балаларымдың да язмышы *ошоләй* булыр инде», – тип кайғыра башлай (Әкиәттән);

2) в наречия места переходят указательные местоимения в местно-временном падеже: ул – *унда* (там, туда): «*Унда* вәзирзәрендә ебәр, улар тикшереп кайтырзар, – ти» (Әкиәттән); был – *бында* (здесь, тут, сюда): «Без *бында* озак тора алмабыз. Калаға күсәйек, – ти» (Әкиәттән); теге – *тегендә* (там, в том месте, туда): «*Тегендә* барып еткәс, төрлө буяузар менән өй эстәрен бизәп, вәзир үзенең һөнәрен күрһәтә башлай» (Әкиәттән); шул – *шунда* (там, туда, тогда): «Кара ерзе яманлама, кайтып *шунда* булырһың» (Мәкәл);

3) в наречия образа действия переходят указательные местоимения с послелогом «көйө (көйөнсә)»: *ошо көйө (көйөнсә)* (в таком виде, состоянии, так): «*Ошо көйөнсә* фил байтак юл үтә» (Әкиәттән); *шул көйө (көйөнсә)* (в таком виде, состоянии, так): «Бабай менән кунак әле булһа ла *шул көйө* йүгерәләр» (Әкиәттән); *был көйө (көйөнсә)* (в таком виде, в таком состоянии, так): «Сәлимйән картка *был көйө* аңлашылып етмәй» (Әкиәттән);

4) в наречия меры и степени переходят:

а) указательные местоимения «шул, был, ошо» с послелогоми «тиклем(м), саклы(м), хәтлем(м)» (= настолько, очень, до такой степени, так и т.д.): «Халик ағай *шул хәтлем* һыйланды, ти, өс көн кунак булғанын белмәй зә калды, ти». «Йәненең көйөүе *шул хәтлем* булған инде». «Бында ниндәй кешеләр тора икән, улар нимәгә *шул тиклем* шат икән, тип, инеп карамак булған». «Атак, ни эшләп *был хәтлем* ағарзың, ни эшләп *был хәтлем* ағарзың? Әллә берәй нәмәнән курктыңмы? – тип бынан һорашырға тотондолар, ти». «Малды-ерзе *ошо хәтлем* тотоп, ярлы кешегә нишләп бирәйек без? – тизәр» (Әкиәттән);

б) составные местоимения «бер ни, әллә ни» с послелогоми «тиклем(м), саклы(м), хәтлем(м)»: «*Бер ни тиклем* вакыт үткәс, батша Ерәнсәнен катынын күрергә килгән. Күп итеп өй йыһаздарын, тағы донъя кәрәк-ярактарын *әллә ни хәтлем* биргән, ти» (Әкиәттән).

5. Конверсионная модель «Глагол – Наречие»:

1) в наречия образа действия переходят следующие глаголы и глагольные формы:

а) деепричастия (рәүеш кылым) с аффиксами -а/-ә: аш-а – *аша* (в знач. через, сквозь, посредством): «Иләк *аша* карама – кейәүең шазра булыр»; «Йәй көнө туғайза тәлмәрийенде *аша* атлаһаң, юл уңмай – уны урап үтергә кәрәк». (Мәкәлдәр); үт-ә – *үтә* (насквозь, слишком, чрезмерно): «Кешенең эсе караңғы, *үтә* күренмәй». «Ағас тамыры ер үтә керә, эзәм тамыры ил *үтә* керә». «Түрә *үтә* күрә» (Мәкәлдәр); йөз-ә – *йөзә* (совсем, совершенно): Гирфан байзың зур лавкаларын үткәс, *йөзә* шашып калдым (Ғ. Ибраһимов. Кызыл сәскәләр);

б) деепричастия (рәүеш кылым) с аффиксами -п, -ып/-еп, -оп/-өп: йүнәт- – *йүнәтеп* (толком, как следует): «Йүнәтеп (= йүнләп) эшкәртмәһең, кондицияһы түбәнәйә, ти Искәндәр». (Г. Якупова. Катындар); кил- – *килеп* (да ещѐ, вдобавок): «*Килеп* тороп йокко баһа...» (М. Кәрим. Озон-озак бала сак); тәгәр- – *тәгәрәп* (много): «Безең һай-сокорза еләк тәгәрәп бешә». (М. Кәрим. Озон-озак бала сак); башла- – *башлап* (сначала, сперва, в первую очередь, прежде всего): «Гөлйөзәм үзенә бик яҡын булған был инәһен бөгөн *башлап* күргән кеүек һокланып карай ине» (Һ. Дәүләтшина. Ырғыз);

в) причастия прошедшего времени с аффиксом -ған в паре с послелогоми «килеш, көйө (көйөнсә)»: «...Усын-уска *қуйған килеш* араларына кулын тығып ебәрә лә ике якка айыра һелтәп ебәрә». «Кыз *бикләнгән көйө* ай аккан, йыл аккан». (Әкиәттән);

2) в наречия времени переходят существительные со значением «время или временной промежуток» с послелогоми «буйы (буйына, буйынса), менән, һайын» (= в течение всего ... ; ежедневно, еженедельно, ежемесячно; утром, поутру, с утра и др.): ай (йыл) буйы (буйына, буйынса): «Ай башында аяз булһа, *ай буйы* аяз була»; яз (йәй, көз, кыш) буйы: «Марттың берендә аяз булһа, *яз буйы* аяз була»; иртә (кис, таң) менән: «*Иртә менән* торғас, саузагәр уны ла алып китә»; көн (минут) һайын: «*Көн һайын* қояш булмаҫ» (Мәкәлдәр).

6. Конверсионная модель «Частица – Наречие». Частицы «һис» и «хатта», например: «Ә Кызырас быны *һис* (= несколько, полностью, совсем) теләмәй ине» (З. Биишева. Дуҫ булайыҡ). «Минең кушаматым миңә *хатта* (= очень, сильно, вообще) окшай» (М. Кәрим. Озон-озак бала сак).

7. Конверсионная модель «Звукоподражательные слова – Наречие». Шыҡ, дең, сылт, кылт, кырт, сарт, шыу, ығыр-шығыр, мыштыр-мыштыр: «Аҡъял менән Тау батырың да *дең* (= сильно, прочно, крепко) баһып, ары торған булған, ти» (Әкиәттән). «Күззе *сылт* йомоу». «Таштуғайкай буйы әй камыш, *шыу* (= всегда, постоянно) һызылып кына сыға бер тауыш» (Халыҡ йырынан).

Таким образом, в башкирском языке конверсия является продуктивным способом словообразования и способствует обогащению словаря новыми лексическими единицами.

1. Аблаева Я.А., Исянгулова Г.А. Конверсия в системе словообразования башкирского языка // Тенденции развития науки и образования. – 2020. – № 65. Ч. 4. – С. 5-9.
2. Байгарина А.А. Вопросы словообразования по конверсии в башкирском языке // Вестник Башкирского университета. – 2007. – Т. 12. № 3. – С. 91-94.
3. Байгарина А. А. Словообразование по конверсии в башкирском языке: дис ... канд. филол. наук. – Уфа, 2007. – 176 с.
4. Ишбаев К.Ғ. башкорт телендә һүз тәркәтмәләренә һүзьяһалыш парадигматикаһы. – Өфө: Ғилем, 2013. – 156 бит.
5. Ишбаев К.Ғ., Абдуллина Г.Р., Ишкәлдәева З.К. Башкорт телендә морфематикаһы, һүзьяһалышы һәм морфологияһы. – Өфө: Ғилем, 2006. – 178 бит.
6. Ишбулатов Н.Х., Әхтәмов М.Х. Хәзерге башкорт теле. Фонетика, графика, орфография, орфоэпия, грамматиканың төп төшөнсәләре, морфематика, морфология, һүзьяһалыш. – Өфө: БДУ нәшриәте, 2002. – 321 бит.